

**ПОЕТИКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАМОВЛЯНЬ
У СУЧАСНІЙ ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ
(на матеріалі збірки В.Голобородька «Політ на журавлі»)**

Новітня українська література відзначається, з одного боку, інтересом до творчого переосмислення давньослов'янської культурної спадщини, а з другого – тенденцією до активного пошуку нових форм осягнення світу. Важливим наслідком цього є те, що традиційні образи, якими знаменується історична та фольклорна пам'ять нашого народу, його прадавні архетипи та символи набувають у структурі художнього твору нових значень.

Якщо говорити про звернення сучасних українських поетів-верлібристів до народнопісенних форм, до фольклорних образів і мотивів, то не можна оминати увагою такий прадавній жанр національної поезії, як **замовляння**.

Поетика замовляння дає підстави багатьом дослідникам вважати цей найдавніший фольклорний жанр однією з першооснов вільного вірша. Такої думки дотримуються М. Грицай [Грицай 1978: 20], Наталія Костенко [Костенко 2006: 124], Ольга Овчаренко [Овчаренко 1982: 20], Галина Сидоренко [Сидоренко 1972: 45], А. Ткаченко [Ткаченко 2003: 370]. У замовлянні відбивається язичницький світогляд: олюднення стихій природи, небесних світил, живих істот тощо.

Вирізняються замовляння багатою, різноманітною поетикою, ритмічною варіативністю; особливості їхнього поетичного синтаксису – наявність анафор, риторичних запитань і звертань, образно-психологічний паралелізм, художня градація, специфічна двочленна композиція – *розповідна* та *розпорядна* [Szendrei 1948: 4]: *Зорі, зірниці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена народженна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Марію. Як ви ясні, красні межі зірками, щоби була така красна межі дівками* [Замовляння 2007: 14].

Головною метою, з якою застосовуються всі ці засоби, є сугестивний вплив на реципієнта. Це стало чинником внутрішньої організації вислову у писемному верлібровому творі середини ХХ століття, жанровою канвою для якого є замовляння.

Високого ступеня сугестії у віршах, які «живляться незримими потоками української архаїчної, архетипної образності» [Знак нескінченності 2002: 121], досягає В. Голобородько. Значна кількість його поезій – стилізації замовлянь, заклинань, народних пісень, легенд і казок, що видно з їхніх назв: «Яблуко добрих вістей», «Ой, не коси, бузьку, сіна», «Дерево-любисток», «Соловейків теремок», «Мова рослин», «Обливаний понеділок» та багато інших. Особливості ліричної інтонації у цих творах зумовлюються рисами, що їх Мар'яна та Зоряна Лановик вважають атрибутивними для жанру замовляння: монолог, діалог, оповідь [див. Лановик 2000: 85]. Це й визначило мету нашої роботи – на основі аналізу фольклорно орієнтованих поетичних творів Василя Голобородька з'ясувати їхні основні образотворчі концепти, особливості

жанрової семантики, композиції, мови (на рівні тропіки) у контексті традиційних українських замовлянь.

У поезії «Яблуко добрих вістей» із виразною семантикою замовляння В. Голобородько вперше вдається до прийому, який згодом стане визначальним у його верлібристиці, – риторичного звертання з повторенням ключового слова:

«Яблуко, яблуко, / навчи і мене / падати отак щедро в серця людей / із добрими вістями!» [Голобородько 2005: 25].

Падіння яблука розгортає в уяві ліричного героя цілу зорову картину, засновану на традиційному образі осені як щедрої господині, яка приносить добрі вісті *«про обжинки на багатому врожаї у колгоспному полі, / про весілля на всіх вулицях у нашому селі, / про проводи хлопців до війська по всій Україні»* [Голобородько 2005: 24]. Двоїстість образу осені (весела – рання, сумна – пізня), осінні обряди – прадавні (обжинки, весілля) та новочасні (осінній призов до війська) сполучаються у світогляді п'ятнадцятирічного хлопчика в одне ціле, надаючи деталі «яблуко» нового символічного значення:

*Добре бути яблуком серпневого садка
із його здатністю будити людей* [Голобородько 2005: 25].

В статті «У дивосвіті рідної хати» І.Дзюба говорить: «Поетичне світосприймання, яке умовно можна було б назвати сучасним «анімізмом», одухотворенням природи з рівня сучасної людини, – ... дуже органічно й активно ув'язується з можливостями найінтенсивнішої «експлуатації» національних форм і джерел духовності» [див. Голобородько 2005: 7].

Значна кількість поезій Голобородька подібна до замовлянь, заклинань, народних пісень, легенд і казок, що видно з їхніх назв: «Дерево-любисток», «Соловейків теремок», «Мова рослин», «Обливаний понеділок». Особливості ліричної оповіді у цих творах зумовлюються рисами, які співвідносяться з запропонованою Мар'яною та Зоряною Лановик характеристикою: «замовляння-монологи, діалоги та оповіді» [Лановик 2000: 85].

Показовими є твори, у яких поняття «замовляння» винесено в заголовок. Так, у поезії «З дитинства: Замовляння дощику» перші рядки відсилають до відомих фольклорних вірців:

*Дощику, дощику,
я тобі вудлище бамбукове подарую,
щоб ти ловив рибу, а луску розкидав на городі,
я тобі вишень нарву повну миску,
щоб ти їв, а кісточками стукав у вікно,
я тобі зубки витешу на нові граблі,
щоб ти ходив розчісувати волосся траві...* [Голобородько 2005: 253].

Анафори, антропоморфізм, діалогічність мови вірша – елементи поетичної градації [Науменко 2006: 40], яка вивершується у фігуру прохання:

*тільки не йди на тій стежці,
де я йду –
татові їсти в поле несучу.*

Бачення природи очима дитини, подане у цьому вірші, дає змогу говорити про очуднення як один із засадничих прийомів поетики верлібру В. Голобородька.

Прийом градації вживається й у поезії «Дерево-любисток», де трое персонажів (що вельми прикметно – «крилатих») виходять милуватися деревом і брати з нього мед:

Із хати у лікоть заввишки, вийшов бджолич...

Із хати при квітці вийшов метелик...

Із хати із шовкових ниток вийшов птах...

З появою дівчини «із хати під золотим дахом» мова вірша набуває характеру справжнього замовляння, в якому інтерпретується метафора «крила любові»:

Вирву листочок,

Прикладу до губ,

Прикладу до очей,

Прикладу до рук.

Як до дерева-любистку всі летять,

Щоб так до мене хлопці летіли,

Як дерево-любисток усі люблять,

Щоб так хлопці моє ім'я любили [Голобородько 2005: 250].

Характерний приклад лікувального заклинання в інтерпретації В. Голобородька – «Замовляння від печалі»: *На горі гора, / а на тій горі / піч горить. / Піч горить – / хліб пече. / «На тобі, пече, / мою печаль, / хай хліб пече, / а не серце молоде»* [Голобородько 2005: 254].

Порівняймо з традиційним замовлянням на місяць: *Місяцю молодий, ти як серп золотий! Хай тобі буде на підлов'я, а мені на здоров'я. Є у тебе три сестриці: запека, зануда, заvara. Ти запеку запечи, ти зануду зануди, ти завару завари, а до мене милого, коханого приведи!* [Замовляння 2007: 79-80].

Задля тамування печалі ліричний герой Голобородька вдається до мовної гри, вибудовуючи два омонімічні ланцюжки: «на горі – гора – горить», де контекстуально прочитується ще й «горе», та «печé (випікає) – пéче (кличний відмінок від піч) – печé (палить)». Виразною тут є символіка хліба, уособлення щастя, та вогню, яким спалюється сум, – адже, за уявленнями давніх слов'ян, як хліб [Огієнко 1994: 62], так і вогонь [Огієнко 1994: 32] – святі, здатні зцілити тіло й очистити душу.

Поезію «Сунична стежка» завдяки вищезгаданій двочленній композиції можна співвіднести з групою «господарських» замовлянь, якими закликають добрий врожай [див. Замовляння 2007: 5; Лановик 2000: 82]. Водночас маємо тут і переосмислення відомих казкових образів – чарівних речей:

Котиться клубочок у ліс:

Закотиться у траву –

Я його по нитці розшукаю,

Закотиться під камінь –

Я його по нитці розшукаю,

Закотиться за дерево –

Я його по нитці розшукаю (розповідна частина).

Як клубочок я по нитці розшукаю,

Щоб так і ягоди по суничній стежці

Я розшукав (розповідна частина).

Котись, клубочку! [Голобородько 2005, 252-253].

Ще один вірець «господарського» замовляння – твір «Солодкі деревця», де визначальною є фігура гіперболи. Перша частина – власне замовляння дерев на врожай, виконавець якого (вочевидь, хлопчик) змальовується як деміург природного довкілля:

«Солодкі деревця, / Приходьте квітнути до нашого садка: / Я води принесу, / Щоб напилися із зимової дороги, / Я під ноги трав'яного килима постелю, / Щоб м'яко стояли, / Я на гілки птахів посаджу, / Щоб весело було».

Друга частина – виконання: *Уже приходять деревця..., / квітнуть біло, мов зиму згадують, / родять груші по глечичку, / яблука, червоніші півнячого гребеня, / а вишень рясно, як бджіл у рою. / Буде всім!* [Голобородько 2005: 253].

Особливу сторінку образності фольклорно наснажених верлібрів В. Голобородька становить орнітологічна символіка. Образи *птахів*, незалежно від їхніх видових ознак, безперечно є найчастотнішими серед сукупності тваринних образів у вітчизняному письменстві. За багатьма птахами в українському фольклорі закріпилися символічні значення: *голуб* – символ вічної любові, *півень* – початку нового дня, *орел* – владна сила, *павич* – краса, *зозуля* – віщунка, доля [див. Огієнко 1994: 71-78].

Часто трапляються орнітообрази в замовляннях: *Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло. Злетів півень на камінь, крилами махає: чорний камінь, не дрижись, християнська кров, остановись у народженого, молитвенного, хрещеного (ім'ярек)* [Замовляння 2007: 39].

Образ *птаха* нерозривно пов'язаний зі стихією Повітря, він є одним із її символічних кодів. Через орнітологічні образи, введені в канву поетичного замовляння, В. Голобородько здійснює спробу розв'язати головні екзистенційні проблеми, що особливо гостро повстали наприкінці ХХ століття, – проблеми співвідношення добра й зла, світла й темряви, прекрасного й потворного, батьківщини й чужини тощо:

Купало птаха ночі подвоює:

На одну гору садовить птаха, що є вечір,

На другу гору садовить птаха, що є ранок,

І стало в долині видно, як удень [«Мова рослин». Голобородько 2005: 249].

У добірці «Політ на журавлі» наявні також відголоски стародавнього звичаю весняного закликання птахів:

«Жайворонку, жайворонку,

не літай угорі, а йди до нас їсти!» [Голобородько 2005: 240];

порівняння дітей із птахами:

діти одягнені у пташині сорочки

летять на подобах весняного сонця

у простір розгорненої книжки

що сміється білим сміхом сіяча

який сіє у полі себе з руки [Голобородько 2005: 256];

анімістичні розмови з солов'єм:

«Соловейку, соловейку,

*Нетутешній власнику срібного персня в горлі,
Виспівувачу незнайомої країни,
Веселію чужинських душ,
Де твій теремок?»*

...«Тут я живу, тут:

На червоній калині,

На долоні з гілочок,

Тут мій теремок,

Тут я коло віконця плачу,

Сльозами прикликаю дощ променів – день» [Голобородько 2005: 252].

У підтексті цього діалогу лежить символ калини, що, поряд із образом солов'я, дозволяє припустити: йдеться не лише про пошук рідної домівки, а й про долю рідної української («солов'їної») мови [див. Шутенко 2007: 317].

Цикл віршів «Українські птахи в українському краєвиді» – експресивний поетичний текст, збудований на спостереженнях, міфічних уявленнях, словесній грі. У кожен твір інкрустовано діалектні назви птахів, алюзії до пов'язаних із ними фольклорних творів – прислів'їв, приказок, легенд, загадок тощо [Кузьменко 2005: 101]. Отже, заснований на замовлянні, або точніше – на діалозі з птахом, вірш виступає сув'яззю фольклорних і книжних літературних жанрів, яка, своєю чергою, стає явищем синтезу науки й мистецтва.

Водночас головною композиційною засадою кожного з восьми віршів циклу є діалог (із подвійними звертаннями *Вівсянко, вівсянко...*; *Вивільго, вивільго...*; *Галко, галко...*, що надає віршеві казкової тональності), найвищим рівнем творення якого є ототожнення героя з птахом:

Рибалочко, рибалочко...,

... ти ловиш рибу, і я ловлю рибу:

я – рибалка Васильок, а ти – рибалка Іванок...

обидва ми рибалки,

обидва ми ловимо рибу в охотку,

тож ми обоє – спортивні рибалки... [Голобородько 1999: 89].

Основне навантаження образу витримано у міфічному ключі, але сам образ подекуди розбудовується за «сучасними ментальними технологіями» [Пастух 2003: 150]. Такою технологією в циклі В. Голобородька доцільно визначити контамінацію фольклорних жанрів – прислів'їв і приказок, загадок, скоромовок, словесних ігор, замовлянь – із новітніми реаліями людського буття. Наприклад, у вірші «Рибалочка: птах, який морозить воду на кригу» встановлено асоціативний зв'язок «спортивного рибальства» з концептами «змагання», «стадіон»:

... хто ти:

чи то спортивний рибалка,

чи то змагун у швидкості лету над водою,

чи то глядач, який голосними криками вітає змагуна... [Голобородько 1999: 90].

Тут розвивається «спортивна» тематика, задана в українській поезії ХХ століття ще Б.-І. Антоничем (цикл «Бронзові м'язи»). Як метафорично говорив про цей архітвір Д. Павличко, «давньоеллінськими вітрами дихають оці вірші й

думають дивно ускладненими поняттями добра і зла нашого часу» [див. Антонич 2003: 16].

У «Рибалочці...» В. Голобородька «ускладнене поняття добра і зла» – один із концептуальних проявів закону боротьби та єдності протилежностей. «Спортивний рибалка» – зимородок може бути водночас і мисливцем, і здобиччю, *проявом зла щодо риби й жертвою зла* – хижака:

... ти – птах, який забарвлений у кольори відсутності:

шуліка – ворог твоїй – згори тебе не бачить,

бо ти синій, як плесо,

а верховодка, за якою ти полюєш, знизу тебе не бачить,

бо ти темний зі споду, наче листок на дереві... [Голобородько 1999: 90-91].

Кожен вірш «Українських птахів...» не лише актуалізує процеси творення численних народних назв – образів одного й того самого птаха, а й подає розуміння сутності взаємин людини і природи:

Вивільго, вивільго,

ми знаємо, що для того, щоб пішов дощ,

треба взяти в праву руку шматочок макухи,

повернутися обличчям до лісу, де ти живеш, і промовити:

«Вивільго, вивільго,

ти співай, вимовляй усі свої вологі імена...,

хай дощ у хмарі почує

і до нас прийде...» [Голобородько 1999: 98].

Відбувається активний діалог між людиною – ліричним персонажем і характерними для української фауни птахами. У ньому співіснують лексеми різного гатунку – загальноживані, термінологічні, діалектизми, архаїзми, оноματοпеї, індивідуально-авторські неологізми. Все це – елементи мистецького ідіолекту, що у сукупності створює орнітоморфний тезаурус (за влучним висловом Т. Пастуха) для кожного з восьми віршів. Втрачена єдність людського та природного світів відновлюється через мову, прояснення внутрішньої форми слів на тлі осягнення міфічного компонента української ментальності – пантеїстичного світосприйняття [Науменко 2010: 277].

Усі ці риси дозволили визначити вільний вірш Василя Голобородька як поезію наскрізь асоціативну, наповнену абстрактними поняттями, але яким надано реального змісту. Його верлібри вирізняються з-поміж усього масиву лірики 70-80-х років ХХ століття конгеніальністю фольклорній поезії, творчим переосмисленням її традиційних образів, символіки та атрибутики народних свят, зокрема веденням діалогу з об'єктами природи у формі замовлянь і заклинань. Таке переосмислення вимагає саме верлібрової (народнопісенної, розмовної, «очудненої») тональності вислову, яка дає читачеві імпульс до співтворчості, до спільного пошуку істин буття.

Подальше вивчення інтерпретацій давніх фольклорних жанрів, їхньої поетики в композиції та мові українського вільного вірша дозволить побачити, що чим глибше проникає автор у внутрішній вимір життя ліричного героя та його стосунків із довкіллям, які виражаються у формі замовлянь, тим ширшим стає коло значень культурного концепту, образу, символу. Завдяки цьому асоціативні поля, витворені традиційними образами у художній канві поезії,

заснованій на фольклорному жанрі, отримують спільну точку дотику, якою є їхнє архетипне синкретичне наповнення.

ЛІТЕРАТУРА: Антонич 2003 – Антонич Б.-І. Велика гармонія (Модерністична поезія ХХ століття) / Богдан-Ігор Антонич; вст. ст. Д. Павличка. – К. : Веселка, 2003. – 352 с. – (Шкільна бібліотека); Голобородько 2005 – Голобородько В. Летюче віконце : вибрані поезії / Василь Голобородько ; І. Коломієць (відп. ред.); І. Дзюба (вст. ст.). – К. : Укр. письменник, 2005. – 463 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету); Голобородько 1999 – Голобородько В. Слова у вишиваних сорочках : вірші / Василь Голобородько. – К. : Укр. письменник, 1999. – 110 с. – (Сучасна українська література); Грицай 1978 – Грицай М.С. Давня українська література / М.С. Грицай, В.Л. Микитась, Ф.Я. Шолом. – К. : Наукова думка, 1978. – 448 с.; Замовляння 2007 – Замовляння / упоряд., передмова, примітки М.К. Дмитренка. – К. : Редакція журналу «Народознавство», 2007. – 124 с.; Знак нескінченності 2002 – Знак нескінченності : збірка поезій. – К. : Факт, 2002. – 228 с. – (Першотвір); Костенко 2006 – Костенко Н.В. Українське віршування ХХ ст. : навч. посібник / Наталія Костенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2006. – 287 с.; Кузьменко 2005 – Кузьменко О.В. Поетика Василя Голобородька / Олена Кузьменко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2005. – 196 с.; Лановик 2000 – Лановик М.Б. Українська народна словесність : посібник для студ. вищих навч. закладів / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.; Науменко 2006 – Науменко Н.В. Верліброві структури у системі традиційних ліричних жанрів / Наталія Науменко / Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 59. Вип. 46 : Філологія. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 36-41; Науменко 2010 – Науменко Н.В. Серпантинні дороги поезії : природа та тенденції розвитку українського верлібру : монографія / Наталія Науменко. – К. : Видавництво «Сталь», 2010. – 518 с.; Овчаренко 1982 – Овчаренко О.А. Русский свободный стих / Ольга Овчаренко. – М. : Современник, 1984. – 206 с.; Огієнко 1994 – Огієнко Іван. Дохристиянські вірування українського народу / Іван Огієнко. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.; Пастух 2003 – Пастух Т. Поезія як свято мови : Етимологія «Українських птахів» В. Голобородька / Тарас Пастух / Дзвін. – 2003. – №3. – С. 148-152; Сидоренко 1972 – Сидоренко Г.К. Українське віршування : Від найдавніших часів до Шевченка / Галина Кіндратівна Сидоренко. – К. : Вид-во Київського університету, 1972. – 141 с.; Ткаченко 2003 – Ткаченко А.О. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства : підручник для студентів гуманітарних спеціальних вищих закладів / Анатолій Ткаченко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.; Шутенко 2007 – Шутенко Ю. Фольклорна традиція та авторське «Я» : поезія Василя Голобородька / Юлія Шутенко. – К. : Факт, 2007. – 356 с.; Szendrei 1948 – Szendrei, A. A Magyar Néphit Kutatása. Klny. A Magyar Néprajzkutatás Kézikönyvéből / Andras Szendrei. Budapest : Gyorgy Bessenyei Institut, 1948. 345 s.